

Vaderland en vrijheid: bewondering en twijfel

WILLEM FRIJHOFF

Recensieartikel naar aanleiding van:

N. C. F. van Sas, ed., *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Nederlandse begripsgeschiedenis, I; Amsterdam: Amsterdam university press, 1999, xvii+477 blz., ISBN 90 5356 347 4); E. O. G. Haitsma Mulier en W. R. E. Velema, ed., *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Nederlandse begripsgeschiedenis, II; Amsterdam: Amsterdam university press, 1999, 371 blz., ISBN 90 5356 348 2).

Met veel vlijt en volharding is een Nederlands team van historici, kunsthistorici, neerlandici, en filosofen op initiatief van het Amsterdamse Instituut voor cultuurgeschiedenis, thans opgenomen in het Huizinga instituut, al een aantal jaren bezig een Nederlandse variant van de *Begriffsgeschichte* op en uit te bouwen. Na een bundel bijdragen van meer theoretische aard, *History of concepts* (1998), neerslag van een internationaal symposium op het NIAS, zijn nu de eerste twee themabundels verschenen, respectievelijk over de begrippen Vaderland en Vrijheid. De thema's Beschaving, Burger en Republiek staan op stapel. Al bij de eerste oogopslag bespeurt de lezer grote verschillen tussen deze themabundels en het moederhandboek, de *Geschichtliche Grundbegriffe* van R. Koselleck, O. Brunner en W. Conze (8 delen, 1972-1997), maar ook met de eveneens vanuit Duitsland verzorgde reeks over Franse politieke begrippen, het *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820* onder redactie van R. Reichardt en E. Schmitt, laatstgenoemde thans opgevolgd door H. J. Lüsebrink (16 themadeeltjes verschenen sinds 1985).

In de algemene inleiding die vooraf gaat aan de bundel *Vaderland* schetst W. R. E. Velema kort hoe het Nederlandse project zich ten opzichte van de andere verhoudt. *Geschichtliche Grundbegriffe* vormde een vernieuwing ten opzichte van de klassieke ideeëngeschiedenis en de nieuwere lexicologie omdat daarin het representatief karakter en de specifieke sociale ligging van bepaalde begrippen krachtig naar voren werden gehaald. Bovendien steunde die onderneming op een duidelijke en vruchtbaar gebleken hypothese. In de periode 1750-1850, met een door Koselleck gemunte term als *Sattelzeit* aangeduid, ondergingen de belangrijkste grondbegrippen een viervoudige ontwikkeling: democratisering, dynamisering, ideologisering, en politisering. Het werden collectief inzetbare actiebegrippen die de politiek inhoudelijk gingen aansturen en de maatschappelijke verhoudingen op termijn grondig veranderden. Omdat die ontwikkeling voor de meeste begrippen in de Verlichtingstijd was gestart, lag het in de rede haar ook voor Frankrijk te onderzoeken. In dat tweede project, het *Handbuch*, werd terecht de voorkeur aan de benaming politiek-sociale grondbegrippen gegeven. Bovendien werd het moment van de betekenisverandering, de *Sattelzeit*, daar wat naar voren gehaald, in overeenstemming met de rol van bakermat die het Franse politieke denken vermoedelijk ten opzichte van het Duitse heeft gespeeld.

Het *Handbuch* werkt met een vooraf nauwkeurig geselecteerd en op sociale spreiding en politieke lading gewogen corpus aan teksten. Met als gevolg een toch wel vrij duidelijke *bias*. Wat men wil aantonen, lijkt er soms al bij voorbaat ingelegd. Aangezien de meeste lemma's door één auteur worden geschreven, is er ook nauwelijks sprake van een echte discussie over het betekenisveld van zo'n begrip. Het Nederlandse project is breder en ook wat onbevanger opgezet. Terwijl het naar thematiek en theorie in grote lijnen bij de beide andere projecten

aansluit, heeft het een radicaal andere werkwijze gevolgd. Zo heeft het uitdrukkelijk voor een kaleidoscopische aanpak gekozen, die verscheidene invalshoeken bundelt. In plaats van relatief korte maar krachtig gestructureerde lemma's over een groot aantal begrippen met een soms zeer smalle dekking (het *Handbuch* buigt zich bijvoorbeeld over de *agiteur* en *monopoleur*, ja over begripshistorische exotica als *maltôtier* en *muscadin*), heeft de Nederlandse projectleiding ingezet op een klein aantal basisbegrippen met een zeer brede semantische dekking en een zeer ruime sociale spreiding. Zo leert het trefwoordenregister dat 'vaderland' feitelijk ook begripsinhouden als gemeenschap, land, natie, patriot, staat, stam en volk omvat. Een verstandig besluit op zichzelf, maar wel een dat zowel de redacteuren als de auteurs extra verplichtingen oplegt, en dat om een strakke leiding vraagt.

Bij lezing van de bundels werd ik voortdurend heen en weer geslingerd tussen bewondering voor de eruditie in de verschillende bijdragen en twijfel over de opzet van de operatie in haar geheel. Laat ik proberen te verwoorden waarom — in de hoop dat de afzonderlijke auteurs zich met een noodgedwongen snel woord van lof tevreden willen stellen. Elk begrip wordt behandeld in een apart boekwerk dat een fors aantal bijdragen over soms nogal uiteenlopende aspecten bevat, vanuit al even verschillende bronnen bestudeerd. Maar de onderlinge samenhang van de bijdragen is niet altijd even groot, en vermoedelijk is er na inlevering ook niet veel onderling overleg meer geweest tussen de auteurs. Dat toont althans een korte check van de plaatsen waar Erasmus' *Bataafse oor* voorkomt. De lezer die zijn literatuur bijhoudt, herkent in de bijdragen een aantal herwerkte versies van eerdere publicaties, en hier en daar een persoonlijke hobby van een schrijver. Op zichzelf natuurlijk geen bezwaar, maar dat maakt het voor de redactie wel moeilijker om de bundel in de hand te houden. Op onderdelen is dat ook beslist niet gelukt. Wat mij betreft zouden de komende delen een veel ingrijpender redactie verdienen, wil men zoiets als een samenhangend beeld van een Nederlandse begripsontwikkeling zien ontstaan. Nu ken ik het dilemma van redacties wel, zeker in een land waar de overheid voor een dubbeltje op de eerste rang wil zitten en elk project in een vloek en een zucht klaar moet zijn. Iedereen moet het er maar weer bij doen. Maar daar heeft de lezer natuurlijk geen boodschap aan. Die rekent af op resultaat, en het is voor hem een hele klus om in een bundel als *Vaderland* een grote lijn te ontdekken. Het zal geen toeval zijn dat redacteur Van Sas daarin het mijns inziens meest systematische artikel heeft geschreven (over de periode 1763-1813). Maar wat mij betreft had hij die systematiek in een (helaas afwezige) slotbeschouwing wel over de hele periode mogen uitstrekken, zodat alle bijdragen voor de lezer op hun plaats zouden vallen.

Een van de voordelen van de gekozen formule is ontegenzeggelijk dat elk deel veel gemakkelijker aan de eigen kenmerken, het specifieke betekenisveld en de bijzondere reikwijdte van het gekozen begrip kan worden aangepast. Ook zijn de auteurs wat vrijer in taalgebruik en stijl dan bij de Duitse projecten het geval is. Met name het *Handbuch* hanteert een strak keurslijf, dat soms tot een wat bloedeloze invuloefening leidt. Het is dan ook een echt handboek. Men zal het (nog afgezien van de exorbitante prijs van de deeltjes) maar zelden voor zijn plezier ter hand nemen. Ook de temporele grenzen zijn daar veel strakker getrokken. Niets van die beperkingen in het Nederlandse project. Een alleraardigst hoofdstuk als het onderzoekje van A. J. Hanou naar de aard van 'vrijheid' in verhalen over imaginaire reizen zal men in de Duitse projecten niet snel tegenkomen, zomin als een hoofdstuk over de verbeelding van de vrijheid in de kunst (F. Grijzenhout) of over die van het vaderland, die echter hoofdzakelijk rond het begrip eendracht draait (D. Carasso). Men kan natuurlijk van mening verschillen of dergelijke analyses wel tot de begripsgeschiedenis behoren. Een van de kernvragen die deze bundels

opwerpen is dan ook of begrippen alleen talig moeten worden bestudeerd (de Duitse optie) of dat ook vormen van niet-talige verbeelding inzicht kunnen geven in begripwaarden, ja eventueel autonome begripsinhouden kunnen voorstellen. Ik denk dat dit laatste het geval is, en zou nog wel verder willen gaan dan in deze bundels (daarover straks), maar het was wellicht verstandiger geweest de status van zulke exercities wat uitvoeriger te verantwoorden.

Hoe het ook zij, Hanou heeft niet alleen naar de term vrijheid gekeken maar ook naar de (nog steeds imaginaire) speelruimte die aan het begrip vrijheid in zulke denkbeeldige samenlevingen wordt toegekend. Let wel, het zijn utopieën of uchronieën met een hoog verbeeldingsgehalte, geen Spokaniës die slechts de ervaringswerkelijkheid willen afspiegelen. Hanou's analyse geeft weer een boeiend zicht op de samenhang met andere begrippen, zoals wijsheid, geluk, politiek of christendom. Zijn bijdrage sluit langs die weg goed bij de doelstelling van de buitenlandse projecten aan: zij legt het betekenisveld van een begrip in de breedte open en helpt ons de verschillende dimensies ervan aftasten. Ze beantwoordt daarmee aan de oorspronkelijke uitgangspunten van de begripsgeschiedenis: term en begrip zijn niet identiek, het betekenisveld van een begrip als 'vrijheid' kan meerdere termen omsluiten (vrijheid natuurlijk, maar ook gedogen, tolerantie, gemis aan iets of iets niet hoeven te doen, en zo nog heel wat meer), en begripsverschuiving kan ook tot uiting komen in de keus voor een andere term, met nieuwe zeggingskracht. Nogal eens krijgt de lezer de indruk dat de auteurs van de bijdragen aan de hier besproken bundels — zo goed als trouwens die van het *Handbuch* — aan termen toch weer de voorrang geven boven begrippen. Niets ernstigs op zich, maar het brengt wel het risico mee dat hun betekenisveld versmald wordt.

De trefwoordenregisters aan het slot, met veel zorg samengesteld, vormen misschien wel de interessantste bladzijden van de themadelen, en dit is beslist geen boutade. Ze brengen namelijk zowel een historische als een conceptuele eenheid in wat alles bij elkaar toch wel naar voren komt als een maar matig samenhangende reeks bijdragen, sterk gericht op individuele kennisvelden, disciplinaire invalshoeken en persoonlijke voorkeuren, over twee paraplu-begrippen uit de politieke, sociale en cultuurgeschiedenis. Overigens geldt dat laatste meer voor *Vrijheid* dan voor *Vaderland*. *Vaderland* is thematisch over de hele linie wat homogener, en tegelijk braver. Een reeks op specifieke perioden gerichte bijdragen met een relatief brede reikwijdte (door K. Tilmans, S. Groenveld, G. de Bruin, M. Meijer Drees, E. O. G. Haitsma Mulier, P. van Rooden, J. J. Kloek, N. C. F. van Sas, W. van den Berg, P. B. M. Blaas, R. Aerts en H. te Velde) wisselt er af met enkele vruchtbare zijsporen: het vaderland van de redijkers (M. Smits-Veldt), het vaderland in beeld (D. Carasso), vaderland en moedertaal (J. Noordergraaf). De term vaderland spoort er vaak met woorden als volk en natie. Een groot deel van de begripsontwikkeling valt dan ook te herleiden tot onderlinge herschikkingen van zulke sleutelwoorden binnen het koepelbegrip. Af en toe lijkt het erop dat de schrijvers van de bundel het begrip vaderland zelf weer inwisselbaar achten met '(nationale) identiteit'. Daar ligt zonder enige twijfel een grens tussen begripsgeschiedenis in strikte zin en sociale of cultuurgeschiedenis in bredere zin, die de redactie dient te bewaken wil het hele project niet in drijfzand raken.

In tegenstelling tot *Vaderland* blijkt *Vrijheid* vanouds een echt actiebegrip dat op tal van terreinen zijn sporen nalaat. Alleen daarom al mogen we uitzien naar een vergelijkende analyse van de ontwikkelingen van zulke andersoortige begrippen, in een hopelijk voorzien slotdeel. Hoewel de redacteuren zich goed indekken door in hun inleiding te stellen dat het *politieke* vrijheidsbegrip in de bundel *Vrijheid* centraal staat, valt dat in werkelijkheid wel mee. De politiek blijkt een moeder met een wijde mantel. De bijdragen gaan niet alleen over het poli-

tieke vrijheidsbegrip van de middeleeuwen tot in de Opstand (W. Blockmans en M. van Gelderen), maar ook over vrijheid als filosofisch en (jazeker!) theologisch begrip, vooral bij Arminius (E. Dekker), vrijheid in propagandapoëzie (M. Spies) en op het Nederlands toneel (H. Duits), als republikeins program (de 'ware vrijheid', door G. O. van de Klashorst), in het natuurrecht (H. W. Blom), in imaginaire reizen (A. J. Hanou), de — oude dan wel Bataafse — vrijheid als verhaalelement of argument van geschiedschrijvers (E. O. G. Haitsma Mulier), vrijheid als politiek-economisch begrip (I. Nijenhuis), vrijheid omgezet in volkssoevereiniteit in de Revolutietijd (W. R. E. Velema), en vrijheid in het politieke taaieigen van de negentiende eeuw (P. J. E. Bieringa, H. Spoormans). Die wat verwarrende veelheid wordt gelukkig weer getemperd door het trefwoordenregister. Daarin vinden we keurig gegroepeerd alle verwijzingen naar het politieke vrijheidsbegrip (achtereenvolgens in subrubrieken chronologisch, terminologisch, semantisch, constitutioneel en juridisch geordend), het economische, en het filosofisch-theologische, gevolgd door het repertoire aan verbeeldingsvormen van de vrijheid in kunst en literatuur. Enkele daarvan, namelijk de helm, de lans en de maagd, stralen ons van het omslag tegemoet in een classicistisch schilderstuk van de Vrijheidsmaagd uit 1644, door Jacob Backer. Fraai emblematisch, dat wel, maar je vraagt je als 'realistisch' opgevoede Nederlander wel af hoe iemand dat ooit mooi heeft kunnen vinden of er inspiratie tot vrijheidsdrang aan heeft kunnen ontlenuen — maar ongetwijfeld is dat een zeer eenentwintigste-eeuwse gedachte. Het trefwoordenregister leert onmiddellijk weer dat het politieke vrijheidsbegrip inderdaad voorop staat bij dit project, maar het biedt tegelijk de nodige dwarsverbanden. Zo vinden we de Bataafse mythe natuurlijk zowel in *Vaderland* als in *Vrijheid* terug.

Het register maakt er ook op attent dat de gewetens- en de godsdienstvrijheid hier als een afgeleide van politieke vrijheid worden beschouwd en dus door heel het boek verspreid bij elkaar moeten worden gezocht. Was dat zo cruciale aspect van het Nederlandse vrijheidsbeeld geen aparte behandeling waard geweest? Datzelfde geldt voor andere begripsinhouden van vrijheid die hier kennelijk bewust terzijde zijn gelaten, zoals gedogen of tolerantie. Ze hadden het perspectief echter naar het heden kunnen oprekken. Had juist de brede aanpak van deze reeks dat niet gerechtvaardigd? Redacteur Velema wijst die gedachte resoluut af. In zijn inleiding op *Vrijheid* valt hij uit naar M. Wessels die een jaar eerder burgervrijheid, tolerantie en handelsvrijheid 'blijvende waarden' in de Nederlandse geschiedenis noemde. Streng kapitelt Velema de auteur: 'Dit soort met één oog op het heden geschreven verhandelingen over de ontwikkeling van het vrijheidsbegrip kenmerkt zich dan ook hoofdzakelijk door anachronismen' (1). Natuurlijk ontwikkelen begrippen zich — is dat niet de bestaansreden van de begripsgeschiedenis? Maar wie geschiedenis zegt, sluit vormen van continuïteit toch ook niet uit? En waarom zou 'blijvende waarden' (er staat niet 'betekenissen') een vies woord zijn? Moeten we ons dan krampachtig in een wetenschappelijk vertoog over het verleden opsluiten en elk potentieel besmeurend contact met het heden vermijden? Ik voor mij vind het jammer dat beide bundels eigenlijk ophouden als het voor de lezer echt spannend wordt. Dan komt zijn eigen levenservaring in beeld, die hij graag aan zulke begripsanalyses zou willen toetsen. Wie van ons heeft immers niet zelf een breed palet aan begripsinhouden voor *Vaderland* en *Vrijheid* paraat? Helaas, het *Vaderland* wordt in 1940 losgelaten, de *Vrijheid* (ondanks de suggestieve titel van de bundel) feitelijk al een halve eeuw eerder — maar in beide gevallen bungelt de negentiende eeuw er toch al een beetje bij aan. Dat ligt overigens niet aan de bijdragen over die eeuw zelf; ze zijn zonder uitzondering uitstekend opgezet en duidelijk geschreven. Het gaat me nu even om de opzet van de bundels in hun geheel.

De heerszucht van het Sa«/zei7-paradigma eist hier zijn tol. De echte eeuw van de vrijheid,

lijken de redacteuren ons te willen zeggen, was de zeventiende, die van het vaderland de lange achttiende. Misschien is er sedertdien inderdaad wel niets nieuws onder de zon ontstaan, maar uit deze bundels zullen we dat niet leren. Natuurlijk valt er ook niet aan te beginnen om systematisch de begripsinhouden van Vrijheid of Vaderland in de papierlawine van de twintigste eeuw op te sporen. Op het web van de toekomst mogen termen en misschien ook begripsinhouden gemakkelijker te traceren zijn, de lawine wordt alleen maar groter. Maar biedt juist de door het Nederlandse team gekozen formule van losse opstellen geen mogelijkheid om dit euvel te verhelpen met enkele welgekozen, voor mijn part wat uitdagende, ja tegendraadse opstellen over andere begripsinhouden van Vaderland (regionaal, mondiaal, geestelijk, religieus, enzovoorts) of (innerlijke, morele, fysieke, enzovoorts) Vrijheid? En vooral voor aansluiting bij de huidige belevingswereld rond die begrippen? Termen als permissiviteit, tolerantie, gedoogbeleid, individualisering, Europa-lust of Europa-angst, globalisering of glocalisering, en nog zo wat kenmerken van Nederland anno 2000 kunnen naadloos in de begripsproblematiek van de beide bundels worden ingepast, en hebben ontegenzeggelijk politieke dimensies of connotaties.

Wel zou het nationaal-Hollandse perspectief dan wat moeten worden getemperd. De negentiende-eeuwse canon van de hollanderichte en protestantse natiestaat lijkt, als we deze bundels moeten geloven, al vroeg in de zeventiende eeuw de begripsinhoud van Vaderland te hebben bepaald, en de taal van de Vrijheid wordt in Velema's overzicht vanaf het begin programmatisch gekoppeld aan de (aanhangers van de) Opstand in Hollands perspectief. Natuurlijk zijn er in de zeventiende en achttiende eeuw in het gewest Holland heel wat meer teksten, pamfletten en boeken gedrukt dan elders, en of daar zo vreselijk veel alternatieve visies gepubliceerd konden worden, is maar de vraag. Maar toch vraag je je bij lezing af of er, met uitzondering van de bijdragen over de periode vóór de Opstand (Tilmans, Blockmans en Van Gelderen), daarbuiten wel echt naar is gezocht. Begripsgeschiedenis is immers niet zonder meer hetzelfde als tekstgeschiedenis. Wie het betekenisveld van begrippen aftast kan niet steeds met een bepaald corpus aan teksten volstaan, zeker niet wanneer, zoals hier vaak de bedoeling lijkt, de begripsinhoud in de nationale ruimte wordt gezocht. Bovendien lijden verschillende bijdragen over de zeventiende eeuw naar mijn smaak wat aan het euvel dat ze de bronnen te beschrijvend opvatten, als een weergave van 'het' politieke denken, terwijl de stortvloed aan literatuur uit die tijd juist laat zien dat ze ook een militant en propagandistisch karakter dragen: ze willen iets bewijzen (de Bataafse mythe!), een idee overdragen, een politiek concept opleggen dat nog niet bijvoorbaat ieders adhesie kan wegdragen. In de Republiek moeten dan ook tegelijkertijd andere begripsinhouden hebben geheerst, die er minstens evenveel toe doen.

Wie de inhoud van begrippen in de nationale ruimte wil peilen, kan dus eigenlijk niet volstaan met een partijdige, Hollandse boekproductie. Hier en daar wordt wel een ander gewest genoemd, maar de problematiek wordt niet vanuit die gewesten gedacht of bestudeerd. Brabant is dan opnieuw het stiefkind: wat stelden zij zich eigenlijk bij vaderland voor — toch zeker niet een republiek à la De la Court? De Friese natie is gereduceerd tot een paar korte passages bij Tilmans en Haitsma Mulier, en nog wat losse vermeldingen. Men zal in Ljouwert ook wel niet staan te juichen om een register met de voor een orthodox Fries oor beslist grievende vermelding 'Japix, G., zie: G. Jacobs' (nota bene verwijzend naar de regel daarboven). En om nog maar een voorbeeld te noemen: Staring, die zijn Gelders vaderland in zijn jonge jaren uit en te na heeft bezongen (hoor hem rond 1790 in *Wichard van Pont* over 'Gelre': 'Een Naam, die ook mijn Vaderland / Aan 't vorstelijk voorhoofd blinkt!') en die in latere jaren een ingewikkelde, getrapte relatie met andere vaderlandbegrippen onderhield, indertijd door J. C. Boogman goed in kaart gebracht, wordt slechts éénmaal geciteerd, om de hoek van een bijzin,

vanwege zijn fascinatie voor de natuur... (*Vaderland*, 321). Zeker, Kloek brengt de Zwollenaar Feith voor het voetlicht, maar dan vooral diens gevoelens over de eenheid van (nationale) smaak, niet zijn erkenning van de gewestelijke verschillen. Kwestie van accent, natuurlijk, maar dat accent valt nu wel heel exclusief op het grote vaderland.

Een andere opvallend afwezige is onze voormalige wederhelft, de Zuidelijke Nederlanden — ook weer met uitzondering van de artikelen over de periode vóór de Opstand. Toch hebben we met een groot deel daarvan niet alleen lange eeuwen geschiedenis maar ook de taal, en dus woorden, termen en begripsinhouden gemeen. Alleen de taalkundige Noordegraaf heeft hier enig oog voor gehad. Met de literatuur van over die grens wordt trouwens nauwelijks gediscussieerd. Plompverloren stelt G. de Bruin: 'de fictie van een gemeenschappelijk vaderland was met Willem van Oranje gestorven' (*Vaderland*, 152). De redactie heeft hem niet tot de orde geroepen. Het kan zijn dat de gebruikte bronnen geen aanleiding gaven om verder te kijken dan de Moerdijk, maar is de bronnenkeus dan wel in orde? Getuigt zo'n uitspraak ook niet van een te enge brongerichtheid, een te groot vertrouwen in een analyse op *face-value*? Moeten we niet meer open staan voor de circulatie en toeëigening van teksten, voor verholde betekenissen en voor de noodzaak van contextualisering, als we iets van een semantisch veld willen begrijpen?

Wie in de begripsgeschiedenis het actor-perspectief naar voren wil halen en begrippen wil laten zien als conceptuele concentraties van politieke, sociale en culturele praktijken, verwoord in sleuteltermen, moet, denk ik, iets minder naïef met de maatschappelijke context omgaan dan hier soms gebeurt. Of heeft men zich maar weer gewoon in het vertrouwde gereformeerde kader opgesloten, vergetend dat er lange tijd nog andersgelovigen in de Republiek rondliepen en dat de grenzen flinterdun waren voor boeken, beelden en ideeën uit het katholieke zuiden? Pater J. Andriessen heeft al meer dan veertig jaar geleden gewezen op het belang van de notie van het 'ghemeyne vaderlandt' als actieprogramma voor de jezuiteten van Noord en Zuid, en aan de hand van profetieën heb ik ooit eens iets soortgelijks gesuggereerd voor de bredere katholieke bevolkingsgroep ten tijde van de Republiek. Nijmegenaar Petrus Canisius noemde in zijn brieven en zijn geestelijk testament zowel Nederland als Duitsland zijn vaderland en hij handelde daar ook naar. Kortom, hier ligt duidelijk een gemiste kans.

Een derde gemis is de vergelijking. Hier wreekt zich opnieuw de mijns inziens wat te losse redactie van deze twee bundels. In een reeks die zich er duidelijk op beroept iets anders te willen dan de twee Duitse voorgangers, verwacht de lezer een *assessment* van die verschillen. Met andere woorden, op zijn minst een globale vergelijking tussen de uiteenlopende nationale ontwikkelingen, of anders in de afzonderlijke bijdragen een aanwijzing van dat waarin Nederland nu zo van de andere landen zou verschillen. Heeft de redactie die opdracht aan de auteurs meegegeven? Er valt maar weinig van te bespeuren. Toch biedt de centrale hypothese van de beide Duitse projecten, de *Sattelzeit*, op voorhand al een duidelijk vergelijkingspunt. Zij wordt hier wel gebruikt, maar feitelijk toch alleen in de vorm van een toepassing op de geijkte periode voor Nederland, niet voor een problematisering, of als een handreiking ter operationalisering van nationale verschillen. Van Sas doet voor Vaderland een dappere poging de politisering van dat begrip in de patriotientijd te documenteren maar besluit dat het in de Franse tijd toch vooral als mobilisatieterm tegen de bezettende macht werd gebruikt. Moet niet gewoon worden erkend dat Nederland alles bij elkaar wel degelijk een eigen positie in de Europese *Begriffsgeschichte* inneemt? Dat een aantal van de ontwikkelingen die elders het eind van de achttiende eeuw tot de *Sattelzeit* maakten, in Nederland al een eeuw eerder plaatsvonden,

zodat de voorwaarden en termen van het semantisch veranderingsproces, ondanks de onmiskenbare politisering van het taaieigen in de patriotentijd, daar toch anders liggen? Misschien heeft er wel een tweevoudige verandering plaatsgevonden: een specifiek Nederlandse in de zeventiende eeuw, en een die meer met Europa in de pas liep aan het eind van de achttiende. De erkenning van zo'n dubbele beweging zou beslist een veel krachtiger eigen Nederlandse bijdrage aan de algemene theorievorming rechtvaardigen.

Velema heeft zo'n dubbele *Sattelzeit* wel bespeurd, maar gaat niet verder dan een wat vrijblijvende suggestie in die richting aan het slot van zijn inleiding (*Vrijheid*, 10). Waarom dat idee in deze bundels dan niet als een werkhypothese gebruikt, zodat die mysterieuze *Dutchness* van de Gouden Eeuw eindelijk eens handen en voeten kreeg? Als het fasenverschil dat reeds tussen Duitsland en Frankrijk is geconstateerd voor Nederland inderdaad nog verder naar het verleden kan worden doorgetrokken, moet dat ook in meer globale termen van begripshistorische ontwikkeling worden verwoord. Ietwat bedeesder dan in het gelijktijdig verschenen *Vrijheid* suggereert Velema in zijn andere inleiding dat de 'in alle opzichten uitzonderlijke historische situatie' van de zeventiende eeuw misschien wel wordt gereflecteerd 'in een specifiek Nederlands patroon van begripsontwikkeling' (*Vaderland*, xvi). Zo afwachtend geformuleerd zal dat patroon, vrees ik, nooit ofte nimmer boven water komen. Alleen een duidelijke, scherp en liefst wat uitdagend verwoorde hypothese over de betekenisprong van begrippen als *Vrijheid* en *Vaderland* in de periode vanaf de Opstand tot ver in de zeventiende eeuw, en over een eventueel structureel verschil tussen deze *Sattelzeit* en de meer bekende van een eeuw later, kan daadwerkelijk een groter inzicht opleveren. Eigenlijk *lijkt* die verandering voor de lezer van de bundels nu al heel evident, maar ze blijft er te weinig uitgesproken, te ondergronds, en, voorzover bespeurbaar, te finalistisch gericht op wat Nederland zou worden, om echt historisch *body* te krijgen.

Voorzover inzicht in begripsontwikkeling vooral een kwestie is van gezamenlijk de bronnen weten te lezen, is een gemeenschappelijk leestraster nodig. Daarvan treffen we echter maar weinig sporen aan — geheel in tegenstelling tot het *Handbuch* waarin dat raster zich voortdurend hinderlijk opdringt. De bijdragen aan *Vaderland* en *Vrijheid* vormen bijna zonder uitzondering een plezierige en erudiete maar autonome inventarisering van een klein corpus van teksten, soms ook de persoonlijke analyse van een specifiek thema. Er wordt niet echt naar een gemeenschappelijke theorie toegewerkt, laat staan dat een door de redactie geformuleerde hypothese wordt getoetst. In dat opzicht is het *Handbuch* overtuigender. Met name voor de tijd van de Republiek geeft dat methodologisch manco een wat verrassingsloos *déjà vu*-effect: interessant, maar dat wisten we al, en hoe nu verder? Maar wie zelf geen hypothese formuleert, kan nog zo lang teksten, citaten en beelden blijven aaneenrijgen en herschikken, er zullen nooit betekenisvolle resultaten uitkomen — geen 'beeld' en geen 'verhaal'. Iets minder dobberen op de deining van elders geformuleerde theorieën, iets meer durf in de theorievorming, en vooral meer zelfbewustzijn over de eigen configuratie van wat in Nederland plaatsvond en plaatsvindt — dat zijn de drie eigenschappen die de komende delen van de reeks mijns inziens op een hoger plan kunnen brengen.

Als ik bij wijze van toegift nog een wat wilde wens voor de toekomst mag formuleren, pleit ik graag voor een nog verdergaande differentiatie van de bronnen. Het vanouds vertrouwde bronnenmateriaal, de *tekst*, is nu verrijkt met *visuele* bronnen. Als verbeelding inderdaad een bron voor inzicht in de begripsinhoud is, waarom dan niet de *auditive* verbeelding van het vaderland op haar begrips waarde onderzocht, of de zeggingskracht van *objecten*, of misschien de *ruimtelijke* ordening, de vrijheid van het landschap? Om van de neus nog maar niet te

spreken: thuis is waar het ruikt zoals vroeger, en vrijheid is zeelucht. Is er wel een object dat conciezer *Vaderland* en *Vrijheid* tegelijk verbeeldt dan het stoksken van Oldenbamevelt? Of het open landschap dat Marsman voor ogen had toen hij aan Holland dacht? Wat heeft het beeld in dit opzicht trouwens vóór op het geluid? Zeker, wij hebben geen equivalent van Smetana's *Moldau* of van Sibelius' *Finlandia*, maar we hebben een van de oudste en meest duurzame volksliederen ter wereld, waarvan het bestaan bijna heel de geschiedenis van het vaderlandbegrip dekt; we hebben een van de rijkste zangtradities van Europa, en dan hebben we nog 'ridder' Tollens, de troubadour van het vaderland in alle toonaarden en kleuren — waarom is die Rotterdamse volkspoëet hier eigenlijk zo schaars vertegenwoordigd? Maar het is waar, wanneer alles aan alles wordt gekoppeld, verliest het zijn zeggingskracht. Dus toch maar terug naar de teksten?

De volledigheidswaan van biografen

HERMAN DE LIAGRE BÖHL

Besprekingsartikel naar aanleiding van:

M. Derks, S. Verheesen-Stegeman, *Wetenschap als roeping. Prof. dr. Christine Mohrmann (1903-1988), classica* (Vrouwen van formaat I; Nijmegen: Vantilt, 1998, 87 blz., ISBN 90 7569 713 9); L. van Driel, J. Noordegraaf, *De Vries en Te Winkel. Een duografie* (Den Haag: Sdu uitgevers, Antwerpen: Standaard uitgeverij, 1998, 269 blz., ISBN 90 7556 677 8); W. Hazeu, M. C. Escher, *Een biografie* (Amsterdam: Meulenhoff, 1998, 560 blz., ISBN 90 2905 477 8); A. Kuiper, *Een wijze ging voorbij. Het leven van Abel J. Herzberg* (Amsterdam: Em. Querido's uitgeverij, 1997, 724 blz., ISBN 90 2147 264 3); J. W. Renders, *Zo meen ik dat ook jij bent. Biografie van Jan Hanlo* (Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant; Amsterdam, Antwerpen: De Arbeiderspers, 1998, 677 blz., ISBN 90 2953 513 X); F. Zwart, *Willem Mengelberg (1871-1951). Een biografie 1871-1920* (Dissertatie Utrecht 1999; Amsterdam: Prometheus, 1999, 488 blz., ISBN 90 5333 740 7).

Een tijdlang zat de Nederlandse biografica in het slop. Tijdens de jaren zestig en zeventig was de neerlandistiek in de ban van het *New Criticism*. Men pluisde literaire geschriften uit onder het motto 'de-tekst-en-niets-dan-de-tekst'. De context van een roman of gedicht, zoals het leven van een auteur, werd terzijde geschoven. Historici waren in dezelfde periode gegrepen door panoramische visies als de A/ina/es-school en het marxisme met hun voorkeuren voor structuren en conjuncturen en hun geringschatting voor de ontwikkeling van individuen.

Maar het biografische genre was taai. De postmoderne *Wende* van de jaren tachtig maakte de academische liefde voor persoonlijke verhalen weer acceptabel. Opeens stortten de biografen — ditmaal rijkelijk door fondsen gefourneerd — zich op omvangrijke projecten. Nieuwe Biografische Woordenboeken zagen het licht en er ontvlamden discussies die deden denken aan het hoogtij tijdens het Interbellum, toen Huizinga over het genre twistte met 'aesthetiserende gevoelshistorici' die zich zouden hebben bezondigd aan *vies romances*.

Verkokering van het academische bedrijf had er intussen toe geleid dat zowel neerlandici als historici het monopolie over het genre ieder voor zich opeisten. Onder de hoede van de Maatschappij der letterkunde werd in 1990 de Werkgroep Biografie opgericht die zich voornam om de biografica te stimuleren en te steunen. De naamgeving gaf aan dat alle biografen, van welke methode of richting dan ook, zich konden aansluiten. Maar in eerste instantie werkte dat niet zo. De Werkgroep Biografie bestond bij oprichting hoofdzakelijk uit neerlandici die zich bezig hielden met de levens van romanschrijvers en dichters. Het sprak voor hen vanzelf dat de biografie per definitie een 'schrijversbiografie' of een 'literaire biografie' zou moeten zijn. In deze kring vereiste het genre bovenal een *creatief* schrijverschap: een goede biografie vroeg om zóveel verbeeldingskracht, inlevingsvermogen en literaire kwaliteiten, dat men de biograaf niet anders kon zien dan als een kunstenaar.

Geschiedschrijvers kwamen hiertegen in het geweer. De belangenorganisatie het Historisch Platform stichtte in hetzelfde jaar 1990 een Historisch biografisch comité dat zich toelegde op het bevorderen van de 'historische biografie'. Zij verkondigden dat zij, anders dan de neerlandici, wetenschappelijke biografieën produceerden, die louter berustten op verifieerbare feiten. Van het vak geschiedenis zou immers meer objectiviteit en distantie te verwachten zijn dan van de naar bellettrie zwemende zusterdiscipline. Zij hechtten dan ook aan een duidelijk onderscheid: 'De auteur van een *schrijversbiografie* dient via het werk van de gebiografeerde door te dringen